

Zmienność znaczeń wyrazów na przykładzie słownictwa „Pana Tadeusza”

Coraz większe zainteresowanie językiem jako tworzywem tekstów literackich i popularnych stanowi wyzwanie dla językoznawców i polonistów szkolnych. Wyniknęła stąd próba analizy języka *Pana Tadeusza*, której dydaktyczne wykorzystanie może okazać się w szkole średniej ciekawe i inspirujące.

W niniejszym artykule zostaną omówione wyrazy, których znaczenia, stanowiące jeszcze dziedzictwo epok wcześniejszych, w wyniku przeobrażeń leksykalno-semantycznych, charakterystycznych dla drugiej połowy XX wieku, utraciły swoją aktualność i w związku z tym wyszły z użycia, ulegając zapomnieniu. Zanik przestarzałych znaczeń uruchomił wiele procesów wewnątrzjęzykowych, gdyż po wyjściu z obiegu jakiejś treści musiała przecież nastąpić eliminacja zaświadczających ją kontekstów. Procesy, o których mowa, to specjalizacja treści danego leksemu, ograniczenie jego łączliwości do nielicznych kontekstów oraz repartycja znaczeniowa dubletów słowotwórczych. Najprostszy rodzaj zmiany zwężającej polega na wzbogaceniu znaczenia o jedną szczegółową cechę, skrajnym zaś stopniem zwężenia treści wyrazu jest jego terminologizacja. Omówimy także przypadki reorganizacji tradycyjnych pól wyrazowych i ograniczenia polisemii wyrazu wskutek zatarcia jego znaczenia strukturalnego. Jako przykłady bardziej złożonych przebiegów ewolucyjnych odnotowano przypadki, gdy specjalizacji treści towarzyszy proces modyfikacji hierarchii i zależności tradycyjnych jej składników. Wyróżniono także grupy leksemów, w odniesieniu do których zjawiska ograniczenia łączliwości spowodowane są przejściem funkcji semantycznych tych wyrazów przez inne słowa.

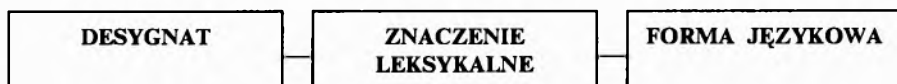
Podstawę materiałową, będącą egzemplifikacją omawianych procesów, stanowi warstwa słownictwa wyłoniona w wyniku ekscerpacji tekstu *Pana Tadeusza*

i konfrontacji ze SJAM¹, SWil², L³, SW⁴, SDor⁵, SSz⁶, a konkretnie leksemy, które zachowały ciągłość formy językowej, ale ich znaczenia uległy zapomnieniu. Powstałą grupę wyrazów proponujemy objąć mianem „ubytków semantycznych”, wykorzystując określenie T. Skubalanki, która stwierdza, iż „podstawową cechą ubytku jest obcość leksykalna ze stanowiska współczesnej normy językowej”⁷. Określenie „semantyczne” sugeruje, że jedno lub kilka znaczeń dawniej związanych z wyrazem (tj. użytych przez Mickiewicza i mających potwierdzenie w SJAM, SWil, czasem w SDor) — z różnych powodów — nie ma potwierdzenia w SSz.

Prezentację materiału należy poprzedzić ustaleniami terminologicznymi. Podstawowy termin, którym się posługujemy w niniejszej rozprawie — „znaczenie” wyrazu — D. Buttler interpretuje jako:

- jego odnośność przedmiotowo-logiczną, tj. zdolność uobecniania w świadomości odbiorców wypowiedzi konkretnych przedmiotów;
- jego walor emocjonalno-stylistyczny, tj. zdolność do dodatkowego informowania o stanie uczuciowym nadawcy wypowiedzi (autorka zastrzega, że chodzi jej o tę wartość emocjonalną nazw, która ma charakter skonwencjonalizowany, ustabilizowany w społecznych uzusie, a nie zależy od indywidualnej inwencji nadawcy);
- jego wartość systemową, tj. „miejsce” w opozycjach leksykalnych — synonimicznych, antonimicznych, słowotwórczo-semantycznych itp.⁸

Warto w tym miejscu dla porównania przywołać koncepcję E. Siatkowskiej, która swoje rozumienie znaczenia ujęła w postaci schematu podkreślającego z jednej strony związek znaczenia z rzeczywistością (pierwszy element w definicji D. Buttler), z drugiej — z formą językową, która wyraża (trzeci element):

¹ *Słownik języka Adama Mickiewicza*. Red. nac. K. Górski, S. Hrabec. T. 1—11. Wrocław 1962—1974 [SJAM].

² *Słownik języka polskiego*. Wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza-Szyszkę, J. Filipowicza, F. Czeplińskiego, z udziałem B. Trentowskiego. Cz. 1—2. Wilno 1861 [SWil].

³ S. Linde: *Słownik języka polskiego*. T. 1—6. Wyd. 2. Lwów 1854—1860 [L].

⁴ *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1—8. Warszawa 1900—1927. Wyd. 2. Warszawa 1952—1953 [SW].

⁵ *Słownik języka polskiego*. Red. nac. W. Doroszewski. T. 1—11. Warszawa 1958—1969 [SDor].

⁶ *Słownik języka polskiego PWN*. Red. M. Szymczak. T. 1—3. Wyd. 5. Warszawa 1978 [SSz].

⁷ T. Skubalanka: *Neologizmy w polskiej poezji romantycznej*. Toruń 1962, s. 173.

⁸ D. Buttler: *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa 1978, s. 25.

Jak widać, D. Buttler poszerza zawartość informacyjną znaku o jego wartość emocjonalno-stylistyczną.

Koncepcję „znaczenia” w ujęciu D. Buttler przywołaliśmy ze względu na fakt, iż analizując ubytki semantyczne, odwołujemy się do prac cytowanej badaczki, a mianowicie: do pracy *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, a przede wszystkim do artykułu *Zmienność znaczeń wyrazów w polszczyźnie przełomu XIX i XX wieku*, traktujących o „zwięźeniu zakresu znaczeniowego jednostek leksykalnych”, „ograniczeniu łączliwości jednostek leksykalnych”, „repartycji semantycznej dubletów słowotwórczych”.

Zgromadzone przez nas ubytki semantyczne to innymi słowy archaizmy semantyczne, a więc wyrazy, które mają u Mickiewicza staropolski odcień znaczeniowy. Źródłem wyłonionych archaizmów są przypadające na drugą połowę XX wieku rozległe procesy modernizacji słownictwa, związane z rewolucją techniczną, szybkim postępem poszczególnych dziedzin wiedzy. Następuje wiele przeobrażeń semantycznych, w których wyniku między innymi ulegają zatarciu nieaktualne, mało precyzyjne, przestarzałe znaczenia, również jako konsekwencja stale zachodzących, naturalnych zmian wewnątrzjęzykowych. Zanik tych znaczeń w wielu wypadkach powoduje specjalizację treści danego leksemu albo ograniczenie jego łączliwości do nielicznych, ustabilizowanych kontekstów, albo wreszcie wyraźniejszą repartycję znaczeniową dubletów słowotwórczych.

Wśród zebranego materiału najliczniejsze są przypadki zatarcia przestarzałych, staropolskich znaczeń danych wyrazów bez wspomnianych konsekwencji językowych. Na wymienioną grupę składają się następujące ubytki semantyczne:

brak — SJAM zwrot — „z braku” (bez objaśnienia) — „Dwieście owiec z braku / Daję na klasztor” IV 203—204. L, SWil — brak, albo odrzutki w bydle: było podle nie do chowania, które ma być odrzucone. SDor, SSz — brak tego znaczenia.

instancja — SJAM „wstawiennictwo, prośba za kimś” — „Darmo Sędzia za szlachtę instancję wnosi” IX 100. SDor — przest. — zn. tożsame. Cytuje Boya, Mickiewicza i Koźmiana. SSz — brak tego znaczenia.

jarzyna — SJAM „zboże jare” — „[...] pośród równiny / Znalazł się zagon chłopskiej nie zżętej jarzyny” II 536—537. SDor — przest. — zn. tożsame. Cytuje Dygasińskiego, Kraszewskiego, Mickiewicza. SSz — brak tego znaczenia.

kolce — SJAM (bez objaśnienia) — „Stawiłem w zakładzie moje prześliczne obrózki / Jaszczurem wykładane z kolcami ze złota” XI 558—559. SDor — przest. — kolczyki lub inne ozdoby w kształcie koła. Cytuje Orzeszkową i Szajnochę. SSz — brak.

konduktor — SJAM „piorunochron, przewodnik elektryczności” — „Któreż równać się można z drzewami naszymi? / Czy aloes z długimi jak

- konduktor palki?" III 583—584. SDor — daw. — zn. tożsame. Cytuje Zalewskiego i Mickiewicza. SSz — brak tego znaczenia.
- kreacyja** — SJAM „zrobienie kogo czym, wprowadzenie kogoś na wyższe stanowisko, mianowanie” — „Mam wpływy, to najlepszy kreacyi sposób” III 389. SDor — kreacja — daw. — utworzenie, mianowanie. Cytuje Korzona i Kraszewskiego. SSz — brak tego znaczenia.
- kreska** — SJAM „głos w wyborach” — [Jacek Soplica] „Bo rodzinę Sopli-ców miał jakby w dowództwie / I trzystu ich kreskami rządził wedle woli” II 270—271. SDor — daw. — zn. tożsame. Cytuje Łozińskiego i Staszica. SSz — brak tego znaczenia.
- mistrz** — SJAM „kat” — „Zaledwie, która bzyknie [muchą], już długimi nogi / Obejmuje ją wkoło i dusi mistrz srogi” X 5—6. SDor — przest. Cytuje Ptaśnika i Kaczkowskiego. SSz — brak tego znaczenia.
- łom** — SJAM „suche, połamane gałęzie, chrust” — „Tu las był rzadszy; słyhać z głębi ryk, trzask łomu” IV 625. SDor — suche gałęzie drzew w lesie, chrust lub suche łodygi roślin. Cytuje Zaborowskiego, Pola i Mickiewicza. SSz — brak tego znaczenia.
- postanowienie** — SJAM „małżeństwo, ożenek, zamążpójście” — „Już mu też czas obmyśleć los, postanowienie” III 360. SDor — daw. — zn. tożsame. Cytuje Kaczkowskiego i Czartoryskiego. SSz — brak tego znaczenia.
- przepisać** — SJAM „przewyższać, prześcignąć” — [Robak] „Przepisał wszystkich strzelców powiatu” V 331. SDor — daw. — przewyższyć, prześcignąć, zakasować, ubiec. Cytuje Mickiewicza i Krasickiego. SSz — brak tego znaczenia.
- rozpierać** — SJAM „walczyć z kim, przeciwstawiać się komu” — „Nie będziem się zbrojczyimi rozpierać żelazy / Niech się inaczej nasz spór zalotny rozstrzygnie” X 361—362. SDor — daw. — walczyć, rozprawiać się z kim, występować przeciwko komu na drodze sądowej. Cytuje Wiszniewskiego, Mickiewicza. SSz — brak tego znaczenia.
- szczerba** — SJAM „śląd po cięciu; blizna” — „[...] nazywano go [...] / Czasem Szczerbcem, że całą łysinę miał w szczerbach” II 170—171. SDor — przest. — śląd po cięciu szablą, mieczem; blizna, szrama. Cytuje Sienkiewicza i Rzewuskiego. SSz — brak tego znaczenia.
- sznur** — SJAM „długi i wąski zagon ziemi” — „Jeszcze zbyt wczesnie, jeszcze na pniu stoi zboże / I mnóstwo sznurów chłopskiej nie zżętej jarzyny” II 572—573. SDor — daw. — wąski i długi pas gruntu; wąski zagon. Cytuje Kraszewskiego i Syrokomlę. SSz — brak tego znaczenia.
- sztucznie** — SJAM „artystycznie, pomysłowo, umiejętnie” — „Zauszniki wyrżnięte sztucznie z pestek wiśni” XI 631. SDor — daw. — sztuczny, wykonany z artyzmem, artystyczny, kunsztowny. Cytuje Sienkiewicza, Mickiewicza, Kołłątaja. SSz — brak tego znaczenia.

- tęsknić** — SJAM „przeżywać uczucie nudy i wstrętu do sytuacji, w jakiej się człowiek znajduje” — „[...] wszędzie tęsknił [Gerwazy] i czuł się niezdrowym, / Jeżeli nie oddychał powietrzem zamkowym” II 183—184. SDor. — daw. — zwykle w zwrocie: tęsknić sobie w czym, nudzić się czym. Cytuje Marcinkowskiego. SSz — brak tego znaczenia. Wraz z zanikiem przestarzałego zn., wyszedł z użycia także schemat syntaktyczny wyrazu. Dziś nie mówimy: tęsknić w czym, lecz — tęsknić za, tęsknić do.
- trzymać** — SJAM „mniemać, sądzić, podtrzymywać jakąś opinię” — „Nie uwierzyli nigdy w te Wojskiego wnioski / I trzymali inaczej o naszym rodzaju” II 712—713. SDor — przest. — myśleć, mniemać, rozumieć, sądzić. Cytuje Rzewuskiego, Chopina i Krasickiego. Nastąpiła również zmiana łączliwości składniowej wyrazu. Nie mówimy: trzymać o kim, o czym, lecz — trzymać kogo, co. SSz — brak tego znaczenia.
- urządzić** — SJAM „pokierować jakimiś sprawami prywatnymi” — „Wszakże Pan będziesz mężem; ja do rady młoda / Co Pan urządzisz, na to całym sercem zgoda” XII 514—515. SDor — 1) ułożyć według pewnego planu, uregulować, ustanowić — z Mickiewicza; 2) przest. — ułożyć się do czego z kim, ustalić co. SSz — brak tego znaczenia.
- wniosek** — SJAM „posag” — [Panna] „Posażna, bo oprócz swej dziedzicznej wioski / Sumką z daru Sędziego powiększyła wnioski” XI 670—671. SDor — daw. — majątek wniesiony przez żonę; posag. Cytuje Rzewuskiego, Mickiewicza i Krasickiego. SSz — brak tego znaczenia.
- zбір** — SJAM „zgromadzenie, zebranie, zbiowisko” — „Refektarz klasztoru na salę szlacheckiego obrócony zboru” XII 889. SDor — daw. — skupienie, gromada, zbiorowisko. Cytuje Kraszewskiego i Syrokomlę. SSz — brak tego znaczenia.
- zastanowić się** — SJAM „zatrzymać się w określonym miejscu” — [Robak] „[...] jeżdżąc po kweście, / Często zastanawiał się w powiatowym mieście” I 974—975. SDor — daw. — zatrzymywać się, stawać. Cytuje Kraszewskiego, Mickiewicza, Krasickiego. SSz — brak tego znaczenia.
- zauszniczki** — SJAM „ozdoba noszona na uchu; kolczyk” — „Względy, urzędy nudzą uszko delikatne / Ja cię tu zaraz po tych zauszniczkach płatnę” V 684—685. SDor — daw. — zn. tożsame. Cytuje Słowackiego i Mickiewicza. SSz — brak.

W odniesieniu do pewnej grupy wyrazów zanik staropolskiego znaczenia pociągnął za sobą jednocześnie proces specjalizacji treści danego leksemu. Najprostszy rodzaj zmiany zwężającej polega na wzbogaceniu znaczenia o jedną szczegółową cechę. Mechanizm „dodawania cechy” reprezentują poniższe przykłady:

- izba** — SJAM „pokój, sala” — „We dworze żadna izba nie ma obszerności / Dostatecznej dla tyłu, tak szanowanych gości” I 260—261. Jeszcze SDor

zaświadcza zn. ogólne — pomieszczenie mieszkalne, pokój, sala. Cytuje Parnickiego, Berenta, Żeromskiego, Kaczkowskiego i Krasickiego. Dziś zyskał wyraz zn. bardziej szczegółowe — pokój, dziś zwykle używane w języku urzędowym lub w odniesieniu do pomieszczeń mieszkalnych na wsi.

kufel — SJAM „duże naczynie do picia” — „[...] każdy gdzie siedział, tam pada, / Ten z misą, ten nad kuflem [...]” SDor, SSz — zn. wyspecjalizowane — naczynie do picia piwa.

postawa — SJAM „wygląd zewnętrzny, powierzchowność” — „Tamten pod kapeluszem jak obręcz szeroki / Ten z gołą głową [...] / każdy w innej postawie.” SDor zaświadcza jeszcze zn. ogólne — wygląd zewnętrzny, figura, sylwetka, powierzchowność. Cytuje Żeromskiego, Słowackiego i Książną. W SSz zwężony zakres znaczeniowy — 1) budowa ciała; 2) pozycja, poza (wojskowa, sportowa); 3) stosunek do czegoś, poglądy.

przypadek — SJAM „zdarzenie, przygoda, wypadek” — „[...] przypominał / Różne swoje dawniejsze przypadki” VI 327. SDor — 1) przest. — przygoda, zdarzenie — cytuje Słowackiego; 2) daw. zwykle w l.mn. — fakty, wydarzenia, przejścia z czyjegoś życia, losy, koleje — cytuje Berwińskiego i Bohomolca. SSz — zdarzenie, zjawisko, którego nie da się przewidzieć na podstawie znanych praw naukowych; niespodziewane zdarzenie.

ulica — SJAM „droga wiejska lub ulica parkowa” — [wszystko] „I z łąk i z pastwisk razem wracało do dworu. / Tu owiec trzoda becząc w ulicę się tłoczy” I 235—236. SDor — daw. — droga, przejście, akcja, ścieżka ogrodowa, parkowa. Cytuje Chojeckiego i Potockiego. Dziś nastąpiło zwężenie zakresu znaczeniowego i w SSz — droga wytyczona w mieście, w osiedlu, składająca się z jezdni i chodników.

więzień — SJAM „człowiek pozbawiony wolności w czasie walki, jeniec” — „[...] rodzinę Sopliców w domu zamknąć każe, / Jako więźniów wojennych; w drzwi stawia Straże” VIII 699—700. SDor — daw. — jeniec. Cytuje Mickiewicza. SSz — osoba pozbawiona wolności, przebywająca w zakładzie karnym.

Skrajnym stopniem zwężenia treści wyrazu staje się jego terminologizacja, która związana jest także z czynnikami pozajęzykowymi, np. z szybkim tempem rozwoju różnych gałęzi wiedzy i wytwórczości. Wyrazy dawniej o treściach obiegowych nabywają współcześnie znaczeń wyspecjalizowanych. Dotyczy to poniższych leksemów:

armatura — SJAM „ozdoby wokoło herbu” — „Nade drzwiami Dobrzyńskich widne były herby / Lecz armaturę serów zasłoniły półki” VI 466—467. SDor — kwalif. „sztuka” — ozdoba plastyczna w postaci dawnej broni lub zbroi, umieszczana zwłaszcza wokół tarcz herbowych. Cytuje Syrokomlę

i Mickiewicza. SSz — szt. — szkielet z drutu, rurek metalowych, na którym artysta modeluje rzeźbę; zbrojenie.

obdukcja — SJAM „urzędowe, naoczne stwierdzenie stanu rzeczy” — „[...] Ja Prozaty Baltazar Brzechalski, / [...] woźnięską obdukcję robię” V 632—635. SDor — daw. — sądowe oględziny wyrządzonych szkód jako skutków kłótni, ustalenie okoliczności towarzyszących zajściu; wizja. Cytuje Chodźkę i Mickiewicza. Dziś termin z medycyny sądowej. SSz — sądowo lekarskie oględziny zwłok lub osób żywych w celu ustalenia przyczyn i rozmiarów doznanych uszkodzeń ciała.

alteracja — SJAM nie podaje zn. — „Widział ją zdławioną w wielkiej alteracji” II 623—624. SDor — daw. — wzruszenie, wzburzenie, irytacja, zafrasowanie, niepokój. Cytuje Sienkiewicza, Orzeszkową, Łozińskiego. SSz — w muzyce — w systemie tonalnym dur-moll podwyższenie lub obniżenie znakiem chromatycznym dźwięku lub akordu.

Szybkie przeobrażenia realiów XX wieku nie pozostawały bez wpływu i na wewnętrzne ukształtowanie polskiego systemu semantycznego. „Nastąpiła swoista reorganizacja tradycyjnych pól wyrazowych, ich nowy precyzyjny podział.”⁹ W zebranym materiale wystąpiły tego przykłady w odniesieniu do pola nazw związanych z uczuciami i procesami poznawczymi, a mianowicie:

kochanka — SJAM „kobieta zakochana albo będąca przedmiotem zakochania; kobieta utrzymująca nielegalne stosunki miłosne” — „Obok poważnym krokiem szła jego kochanka, / Ubrana bardzo strojnie Tekla Hreczeszanka” XI 664—665. Wyraz ten w XIX wieku odznaczał się ogólnym, szerokim znaczeniem. Obejmował bowiem nazwy osób „bliskich”, co do których jednak stosunek emocjonalny nie był jednaki. SDor — 1) przest. — ukochana, luba — cytuje Mickiewicza i Niemcewicza; 2) daw. — ulubienica, faworytka; 3) kobieta utrzymująca z mężczyzną stosunki miłosne. W XX wieku utrwalił się w wyłącznej treści: SSz — kobieta utrzymująca z mężczyzną stosunki miłosne nie w małżeństwie.

zbadać — SJAM „1) przeniknąć, zgłębić, wysledzić, poznać” — „Któż zbada puszczy litewskich przepastne krainy” IV 479; „2) przeprowadzić dochodzenie dla ujawnienia tajemnic” — „Chciano zbadać Klucznika zawsze nadaremnie” X 205. Co do tego leksemu można stwierdzić, iż odznaczał się nadmiarem semantycznym, obejmując swoim zakresem różnorodne procesy poznawcze. Już na początku XX wieku nastąpiła pewna reorganizacja, sprecyzowanie, co zaświadcza SDor: 1) badając, poznać, stosując metody

⁹ D. Buttler: *Zwężenie zakresu znaczeniowego jednostek leksykalnych*. „Poradnik Językowy” 1984, z. 3, s. 157.

analizy naukowej; 2) rzad. — przeprowadzić śledztwo — cytuje Prusa. Obecnie wyraz ograniczył treść do zn.: 1) badając, poznać, stosując metody analizy naukowej; wyzbywając się już zn. 2) w SDor.

zważać — SJAM „1) zauważać, dostrzegać, patrzeć, obserwować” — „Tadeusz przecież zważał i w bok strzelał okiem” III 334; „2) zwracać na coś uwagę, brać pod uwagę, rozważać” — „Już mu też czas obmyśleć los, postanowienie; / Ale zważaj no Aśka moje utrapienie” III 361—362. SDor — zn. 1) u Mickiewicza; zn. 2) kwalif. — daw. — cytuje Prószyńskiego, Mickiewicza, Niemcewicza; zn. 3) kwalif. — książ. — cytuje Struga i Karpińskiego. SSz — zaświadcza już tylko w zn. — zwracać szczególną uwagę na coś, uwzględniać co, brać pod uwagę.

Odnotowano także dwa przykłady specjalizacji jednej z treści i jednocześnie ograniczenia polisemii wyrazu wskutek zatarcia jego znaczenia strukturalnego.

popularny — SJAM „przystępny dla otoczenia” — „Popularny [...] dla krewnych i stronników” II 276. Wyraz traci związek ze swoim „źródłosłowem” — *populus* i lud (łac.), więc przestaje być żywotna dawna, ogólniejsza jego treść, którą poświadcza jeszcze tylko L (tylko ludowi upodobany, wzięty z ludu). W XIX wieku poszerza się zakres semantyczny wyrazu. SW — przystępny, łatwy w obcowaniu z ludźmi, jednający sobie wszystkich, przyjacielski. W XX wieku następuje specjalizacja treści. SDor — przystępny, ale w zn. — łatwy, prosty; 2) ceniony, przez ogół znany. SSz — zn. jak wyżej oraz dodatkowo — powszechnie znany, używany.

bielizna — SJAM „biały ubiór kobiety” — „Pośrodku szła dziewczyna w bieliznę ubrana” II 431. Zn. strukturalne odsyła do koloru białego, zatem wyraz odnosił się do rzeczy białych. L — 1) białe rzeczy, stos czego białego; 2) białe ryby; 3) biały kolor gorzałki przepędzającej się; 4) bielizna stołowa; 5) koszule, prześcieradła, chustki. W XIX wieku wyraz jeszcze funkcjonuje w zn. wynikającym z jego struktury. SDor — daw. biała suknia, biały strój. Cytuje Kaczkowskiego, Słowackiego i Mickiewicza. SSz — z wielu zn. staropolskich odnotowuje tylko jedno słowo — 1) bielizna stołowa, pościelowa, oraz zn. nie nawiązujące już do struktury, 2) odzież spodnia z trykotu.

Do bardziej złożonych przebiegów ewolucyjnych należą także takie zmiany semantyczne, kiedy wzbogaceniu treści nowym uściślającym elementem towarzyszą modyfikacje hierarchii i zależności tradycyjnych jej składników. Następuje więc jak gdyby „przeorganizowanie cech semantycznych”¹⁰. Ów proces językowy reprezentują dwa przykłady:

¹⁰ Tamże, s. 163.

przezierać — SJAM „przeglądać, rozpatrywać” — [Sędzia] „[...] musiał wszystkie dzienne rachunki przezierać” I 848. SDor — przest. dziś książ. — przeglądać co szczegółowo, przypatrywać, lustrować. Cytuje Mikulskiego, Grozę, Jankowskiego. Czasownik „przezierać” reprezentował w polszczyźnie XIX wieku schemat składniowy: ktoś, coś przygląda, ktoś widzi itp. Dziś „przezierać” to dawać się widzieć, ukazywać się — SSz.

widny — SJAM „dający się widzieć, rozróżnić przy pomocy zmysłów wzrokowych, widoczny” — „[...] widne były pod lasem zwaliska” I 253. SDor — przest. — dający się widzieć, zauważalny, widoczny, widniejący. Cytuje Wołoszynowskiego, Słowackiego i Mickiewicza. W XIX wieku „widny” odznaczał się strukturą (taki, którego widać, widoczny). Dziś nastąpiło przeorganizowanie składników treści i „widny” — to taki, w którym co widać. SSz — pełen światła, słońca; jasny; dobrze oświetlony, nie zaciemniony (widny dzień, mieszkanie).

Kolejny proces zmian wewnątrzjęzykowych, dokonujących się paralelnie i w związku z przeobrażeniami realiów XX wieku, to ograniczenie łączliwości jednostek leksykalnych. D. Buttler w artykule poświęconym temu zagadnieniu rozpatruje ograniczenie łączliwości jako zmianę samoistną, „nie powodowaną przez wcześniejsze przesunięcia znaczeniowe, ani też nie pociągającą jeszcze za sobą wtórnych następstw semantycznych”¹¹. W przypadku zgromadzonych przez nas leksemów redukcja liczby połączeń, stabilizowanie się ich w kilku wybranych, typowych schematach łączliwości nie jest zmianą samoistną, lecz konsekwencją zaniku żywotnych jeszcze w XIX wieku, ale dziś już przestarzałych, archaicznych znaczeń tych wyrazów. Proces ten ilustrują następujące ubytki:

niecnota — SJAM „niegodziwość, niecnota” — „[...] jesteś mężczyzną, znam waszą niecnotę” VIII 317. SDor — przest. — złe niecnotliwe postępowanie, podłość, nikczemność, niegodziwość. Cytuje Boya, Sienkiewicza, Mickiewicza i Krasickiego. SSz wskazuje na ograniczenie łączliwości wyrazu i jednocześnie zmianę barwy (tylko o mężczyznach) — przest. — człowiek zły, podły, łotr, nikczemnik; dziś zwykle z odcieniem żartobliwym — lada-co, nic dobrego.

nieskładny — SJAM „niezgrabny” — „kibić miała wysmukłą, ale jak nieskładną” III 180. SDor, SSz — nie układający się harmonijnie, nierówny nierytmiczny. Charakterystyczny więc dla XIX wieku związek „nieskładna kibić” miałyby dziś charakter archaiczny. Aktualne zaś są konteksty: nieskładne rymy, marsz.

¹¹ T a ż: *Ograniczenie łączliwości jednostek leksykalnych*. „Poradnik Językowy” 1984, z. 4, s. 214.

nurtować — SJAM „zanurzać się w głąb” — „Psy nurtują po puszczy, jak pod morzem nurki” IV 582. SDor — 1) przest. — przedzierać się w głąb czegoś, drążyć, toczyć; 2) dawać nurka, nurkować (Mickiewicz). Wyraz „nurtować” oprócz zwężenia łączliwości zmienił też schemat składniowy. W XIX wieku brzmiał on — kto nurtuje; dziś — nurtować kogoś. Wyzbył się połączeń z rzeczownikami żywotnymi, ograniczył łączliwość do dwu kategorii: o odczuciach, doznaniach — przenikać coś na wskroś; o chorobach — dawać się odczuć. Typowe związki: nurtuje ciekawość, niepewność, myśl (SSz).

dozorca — SJAM „wychowawca, guwerner” — „Miał za dozorcę księdza, który go pilnował” I 620. SDor — daw. — zn. tożsame. Cytuje Prusa, Mickiewicza. Dziś „dozorca dzieci” — to archaizm. Wyraz zawęził zn. SSz — ten, kto dozoruje, pilnuje kogoś, czegoś. Zespala się dziś z nazwami „obiektów” — dozorca domu, osiedla, więzienia.

szalony — SJAM „nieokiełzany, nieujarzmiony” (o zwierzętach: wściekły) — [pies] „strzygł uszami, właśnie jakby był szalonym” II 614. SDor — daw. dziś gw. — wściekły pies. Cytuje Grozę. Dziś możliwe konteksty tego słowa z wyrazami różnych kategorii semantycznych np. (SSz) — 1) obłąkany (człowiek); 2) hulaszcz (życie); 3) szalone (myśli); 4) ogromny (apetyt), jednak w odniesieniu do zwierząt nieaktualne i bez potwierdzenia w SSz.

tęgi — SJAM „intensywny, gwałtowny, dotkliwy” — „Bo go [zająca] dla gęstwi ziela ani chart nie zgoni, / Ani ogon wywietrzy dla zbyt tęgiej woni” III 313—314. SDor — tęgi zapach — zwykle przyjemny. Cytuje Brandysa, Zapolską i Mickiewicza. W podobnym zn., tj. — odznaczający się dużym nasileniem, intensywnością, silnie odczuwany (SSz), wyraz zachował łączliwość z innymi wyrazami, reprezentującymi jedną kategorię znaczeniową, którą stanowią nazwy pór roku (konkretnie tylko „zima”) i związane z nią stany pogody, a więc: tęgi mróz, wiatr. Wyzbył się natomiast połączeń typowych dla normy dziewiętnastowiecznej: tęga woń, zapach.

uprzejmy — SJAM „pełen serdecznych uczuć, tchnący miłością i dobrocią” — „Wzrok miała uprzejmy” X 563. SDor — daw. — szczerzy, przyjazny, życzliwy. Cytuje Węgieńskiego, Zabłockiego, Mickiewicza i Sienkiewicza. Choć leksem zachował zn.: będący wyrazem grzeczności, uprzejmości, świadczący o takich właściwościach człowieka (SSz), to możliwe są tylko związki typu: uprzejmy głos, uśmiech, gest, a zwrot „uprzejmy wzrok” sprawia wrażenie przestarzałego.

zawołany — SJAM „sławny, znakomity” — „przypomniał mu jego lata młodociane, / kiedy miał strzelców licznych i psy zawołane” I 738—739. SDor — daw. — główny, sławny, znany. Cytuje Sienkiewicza, Fredrę i Krasickiego. Do wyrazów jednej kategorii semantycznej — rzeczow-

ników osobowych — sprowadza się dziś łączliwość tego wyrazu: (SSz) — zapalony, namiętny, zajmujący się czymś z talentem (zawołany gospodarz, myśliwy, tancerz). Nie byłoby już możliwe użycie tego wyrazu w kontekście nazw nieosobowych, typowych dla normy dziewiętnastowiecznej.

żwawy — SJAM „szybki, pełen życia; ożywiony, zażarty” — „I zaczęli z Niemcem dyskurs nazbyt żwawy” VIII 252. SDor — przest. — gwałtowny, burzliwy, zacięty, zażarty. Cytuje Sygietyńskiego, Łozińskiego i Krasieńskiego. Przyjmując zn.: pełen werwy, temperamentu, zwinny, szybki (SSz), wyraz ograniczył łączliwość do następujących związków: żwawy staruszek, konie, ruchy. Wraz z zanikiem zn.: zacięty, zażarty — nieaktualne stało się połączenie „żwawy dyskurs”.

„W końcu XIX w. regularnie zanikała polisemia zwana przez niektórych badaczy »patologiczną«, tj. współlistnienie w wyrazie dwóch nawzajem się wyłączających antonimicznych znaczeń”¹², co prowadziło w konsekwencji również do zwężenia zakresu łączliwości danego wyrazu i redukcji możliwych kontekstów. Ilustrują ten proces dwa przykłady:

bezpieczny — SJAM bez objaśnienia — „Tymczasem, kto miał udział najczynniejszy w bitwie / Ten nie może bezpieczny zostać się na Litwie” X 219—220. SDor — 1) taki, któremu nic nie grozi, nie zagrożony; 2) niczym nie zagrażający; 3) przest. — nie troszczący się, spokojny, pewny. SSz — potwierdza już tylko zn. 1), 2) w SDor. Mimo zaniku jednak przestarzałego zn. w wyrazie „bezpieczny” dalej współlistnieją wyłączające się treści. „Bezpieczny” — wyraża zn. zarówno czynne (niczym nie zagrażający), jak i odcień bierny (taki, któremu nic nie zagraża).

szmat — SJAM „część jakiegokolwiek rzeczy: 1) znaczna część — kawał; 2) mała część — kawałek” — „[...] pas porznięty na szmaty” IV 988. SDor, SSz — zn. podobne: znaczna część jakiejś przestrzeni, powierzchni. Eliminacja jednej z treści spowodowała również zanik pewnych związków. Otóż obecnie zn. wyrazu „szmat” nie odnosi się do rzeczy, stąd niemożliwe jest dziś połączenie „szmat np. pasa”, lecz do dużych przestrzeni i dziś funkcjonują w obiegu takie konteksty, jak: szmat drogi, ziemi.

D. Buttler zwraca uwagę również na następstwa zmian zwężających zakres łączliwości wyrazu, a mianowicie zauważa, iż „intensywna redukcja sfery połączeń pewnego elementu czasem nie narusza jego wartości semantycznej, a czasem może decydująco wpłynąć na jego właściwości funkcjonalne”¹³ (mowa o przekwalifikowaniu wyrazu do innej części mowy). W zebranych

¹² Tamże, s. 220.

¹³ Tamże, s. 218.

materiale wystąpiły przykłady ilustrujące akurat proces odwrotny. Otóż, zanik możliwości występowania wyrazu w funkcji odmiennej niż obecnie części mowy spowodował jednocześnie redukcję pewnej liczby kontekstów, a mianowicie:

rzadki — SJAM „w funkcji rzeczownika: nie każdy, mało kto” — „[...] imioniska / Teraz ich każda prawie używa rodzina / A rzadki wie, iż mają początek z Dobrzyna” VI 418—419. SDor — daw. — jeden z nielicznych, rzadko spotykany człowiek; mało kto, rzadko kto. Cytuje Kraszewskiego, Balińskiego, Mickiewicza i Krasickiego. Dzisiejsze zn. wyrazu: nieczęsto się zdarzający, wyjątkowy, szczególny, osobliwy (SSz), sprawia, iż niemożliwe staje się użycie go w przytoczonym kontekście, typowym dla normy dziewiętnastowiecznej.

widno — SJAM „w funkcji orzeczenia: pozwalać się domyślać, zauważyć, rozpoznać” — „Maciek milczał, lecz widno, że się zaczął gniewać” VII 259. SDor — nie notuje zn. SSz — przysłówek od: widny — pełen słońca, jasny. Obecnie połączenie (kontekst) przywołane z *Pana Tadeusza* uchodziłoby za wyraźny archaizm.

Ostatnią wreszcie i najprostszą przyczyną ograniczenia liczby związków pewnego wyrazu jest przejęcie części jego funkcji semantycznych przez inne słowo. Mechanizm wymiennego kiedyś stosowania zróżnicowanych dziś semantycznie i kontekstowo wyrazów ilustrują poniższe ubytki:

dostawać — SJAM „wydobywać, wyjmować — zwrot: dostawać szablę” — „Kiedym szablę dostał, to kilka tysięcy / Szabel błyszczało wkoło” X 694—695. SDor — wydobyć, wydostać, wyjąć. Cytuje Fredrę, Ossolińskiego i Mickiewicza. SSz — w tym znaczeniu nie notuje.

przemknąć — SJAM „otworzyć nieco, uchylić” — „przemknął jedno oko” IX 16. SDor — daw. — otworzyć (zwykle drzwi, okno) niecałkowicie, uchylić. Cytuje Kraszewskiego i Mickiewicza. Dziś „przemknąć” to: przesunąć się cicho, niepostrzeżenie (SSz). Obecnie we wspomnianym kontekście należałoby użyć synonimicznego czasownika „odemknąć”.

przyrzyc się — SJAM „być natrętnym, naprzykrzać się” — [Nietoperze] „Wiją się przywabione białym kobiet strojem / Mianowicie przykrzą się Zosi, bijąc w lice” VIII 25—26. SDor — daw. dziś gw. — upominać się natarczywie, natrętnie o co, naprzykrzać się, nudzić. Cytuje Mickiewicza i Bogusławskiego. Dziś „przykrzyć się” występuje w zn.: nudzić kogoś, więc bardziej odpowiedni byłby w tym kontekście czasownik „naprzykrzać się” — niepokoić, narzucać się komuś (SSz).

rozmyślić się — SJAM „zastanowić się, namyślić się, opamiętać się” — „Proszę Cię moja droga, rozmyśl się, uspokój” VIII 501. SDor — daw.

- zastanowić się nad czym, namyślić się. Cytuje Kubalę. SSz — zmienić zdanie. Dziś narzuciłby się raczej synonim — „namyślić”.
- skłócić się** — SJAM „posprzeczac się, poróżnić się” — „Ojca ich [bestii] pierwsze, co się w ogrójcu gnieździły, / Patrzyły na Adama, nim skłóciły” IV 554—555. Obecnie skłócić kogo w formie zwrotnej z „się” nie występuje, stąd należałoby użyć czasownika „pokłócić się”.
- urządzenie** — SJAM „zarządzenie, rozporządzenie — przepis prawny, ustawa” — „Po drodze Woźny ciągle Sędziemu tłumaczył, / Dlaczego urządzenie pańskie przeinaczył” I 258—259. SDor — daw. — zn. tożsame. Cytuje Korzona i Karpińskiego. Obecnie w tym kontekście należy użyć rzeczownika „zarządzenie”.
- wiedzieć** — SJAM „znać, posiadać znajomość określonych zdarzeń, umieć coś” — „Wiedział sekreta [...] i lekarstwa” VI 548. SDor — daw. — znać. Cytuje Prusa, Sienkiewicza, Mickiewicza i Krasickiego. Dziś w powyższym kontekście bardziej odpowiedni byłby synonim „znać”. Schemat składniowy czasownika „wiedzieć” brzmi: wiedzieć o kim, o czym, a nie jak u Mickiewicza: wiedzieć kogo, co.
- wydać** — SJAM — „uczynić przedmiotem odbioru, uzewnętrznic, ogłosić, okazać, wyrazić” — „[...] w słowach wydać trudno” IV 826. SDor — przest. — sformułować w słowach wypowiedź, dać wyraz czemu. Dziś powyższe zn. reprezentuje czasownik „wyrazić”.
- zawdzięczyć** — SJAM „odwdzięczyć się, odpłacić, wynagrodzić” — „[...] nie chciałam cię dręczyć!” VIII 434—435. SDor — daw. — wynagrodzić, wywdzięczyć się. Cytuje Mieczkowskiego, Mickiewicza, Krasickiego. Dziś „zawdzięczać” — mieć coś dzięki komuś, czemuś (SSz), powyższe zaś zn. jest właściwe czasownikowi „odwdzięczyć się, odwzajemnić się”.
- zgonić** — SJAM „dogonić, doścignąć” — „[...] ani chart go [zająca] nie zgoni” VI 313. SDor — p. zegnać — daw. — tylko zgonić — dogonić, dopędzać, doścignąć. Cytuje Wójcickiego, Zielińskiego, Mickiewicza, Zabłockiego. Obecnie „zgonić” to — gonieniem zmęczyć, sforsować (SSz), więc w powyższym kontekście należałoby użyć czasownika „dogonić”.
- zwiedzać** — SJAM „odwiedzać, nawiedzać kogoś, przybywać gdzieś” — [Tadeusz] „Lubił szczególnie zwiedzać Świątynię dumania” V 274. SDor — daw. — przybywać do kogoś, odwiedzać. Cytuje Boguckiego i Mickiewicza. Dziś — oglądać co, zapoznawać się z czym, zwykle podróżując (SSz). W powyższym kontekście obecnie odpowiedni byłby czasownik „odwiedzać”.

Do zebranych w niniejszym rozdziale ubytków semantycznych, czyli wyrazów, które zachowały ciągłość formy językowej, lecz ich znaczenie, bądź znaczenia, z różnych powodów uległo zapomnieniu i nie ma poświad-

czenia w SSz, zaliczamy także leksemy, których z kolei znaczenia zostały opatrzone we wspomnianym leksykonie kwalifikatorami „dawny” lub „przestarzały”. Wskazuje to również na obcość formacji ze stanowiska dzisiejszej normy językowej, a są to:

hołota — SJAM „hołysz, biedak; pospółstwo, motłoch” — [Dom] „Widać rzadko zwiedzany, mieszka w nim hołota, / Bo brama sterczy, bez wrót, ogrody bez płota” VI 429—430. SDor — pot. — biedak, golec, łobuz. Cytuje Sienkiewicza, Słowackiego, Zabłockiego. SSz — przest. — ludzie biedni, niewykształceni, pospółstwo.

kutas — SJAM „ozdoba w kształcie pędzla z nici lub sznurków” — „[...] pas słucki, pas lity, / Przy którym świecą gęste kutasy jak kity” I 850—851. SDor — przest. — ozdoba z nici, jedwabiu, wełny, sznurka (itp.) w kształcie pędzla. Cytuje Fredrę, Rzewuskiego, Mickiewicza i Kitowicza. SSz — zn. jak w SDor.

marzyć — SJAM „śnić, doznawać widzeń we śnie lub w półśnie” — „[...] zamknąwszy oczy siadał marzyć” V 43. SDor — przest. — śnić, roić we śnie. Cytuje Bełcikowskiego i Mickiewicza. SSz — przest. — zn. jak w SDor.

miarkować — SJAM „wnioskować, domyslać się” — „Jako ludzie rozsądni umięją miarkować” II 247. SDor — wnioskować, domyslać się, dochodzić do przekonania. Cytuje Rudnickiego, Żeromskiego, Sienkiewicza i Zabłockiego. SSz — przest. — dodaje: zauważać coś.

odmienny — SJAM „zmienny” — „Patrzcie państwo, te białe chmurki jak odmiennie! / Zrazu jak stada dzikich gęsi i łabędzi [...] nagle [...] Tabun zmienia się w okręt” III 642—643. SSz, SDor — przest. — zmienny, nietrwały. Cytuje Sienkiewicza i Krasickiego.

powieść — SJAM „opowiadanie ustne, opowieść, wspomnienie, relacja o przeszłości” — „Zaczynał wreszcie, kiedy znowu mu przerwano / Powieść taką ciekawą, tak pilnie słuchaną” VIII 264—265. SDor — przest. dziś poet. — opowieść, opowiadanie, podanie, legenda. Cytuje Kubackiego, Wójcickiego, Balińskiego, Słowackiego, Mickiewicza i Naruszewicza. SSz — przest. — zn. jak w SDor.

przytomny — SJAM „obecny w jakimś miejscu, biorący w czym udział” — „[...] krótkie z sobą spędziłszy chwile / Że długo będą myśli mej przytomne” VIII 484—485. SDor — daw. — trwale gdzie pozostający, utrwalony, zachowany, pamiętny, obecny. Cytuje Staffa, Słowackiego, Mickiewicza. SSz — daw. — obecny.

rajtuzy — SJAM „spodnie używane do konnej jazdy; bryczesy” — „Na podróż ma strój inny: szerokie rajtuzy / I kurtkę [...]” VI 94—95. SDor — spodnie do konnej jazdy, często podszywane skórą od wewnętrznej strony ud. Cytuje Berenta, Fredrę, Mickiewicza i Zabłockiego. SSz — przest. — zn. jak w SDor.

traktować — SJAM „częstować” — [Sędzia] „On na dziedzińcu włościan traktował gromadę” XII 17. SDor — przest. — częstować, ugaszczać, raczyć. Cytuje Chodźkę, Mickiewicza i Niemcewicza. SSz — przest. — zn. jak w SDor.

widocznie — SJAM „jawnie, oczywiście” — „Hrabia uśmiechnął się mile / I widocznie był wdzięczen jej za pochwał tyle” IV 103—104. SDor — przest. — w sposób widoczny, dostrzegalny, oczywisty. Cytuje Junoszę i Zabłockiego. SSz — rzad. — wyraźnie, łatwo, dostrzegalnie, widzialnie.

włość — SJAM „wieś będąca własnością szlachcica” — „Nie we włości ich [Wąsarów] szukać, ale po zaściankach” V 559. SSz, SDor — przest. — posiadłość ziemska, majątek, dobra złożone z wielu wsi, należących do jednego właściciela. Cytuje Rudnickiego, Bystronia, Kraszewskiego i Niemcewicza.

zbójca — SJAM „zabójca, morderca, rozbójnik” — „Wpadliśmy; ja dwóch zbójców ręką mąabiłem” V 840. SSz, SDor — przest. — p. zbój — rzad. — osobnik dokonujący napadów. Cytuje Romanowskiego, Słowackiego i Mickiewicza.

znajdować — SJAM „stwierdzać, oceniać, uznawać” — „Znajdował projekt dobrym, lecz chciał przeinaczyć” X 249. SSz, SDor — przest. — dochodzić do wniosku, przekonywać się, oceniać, uważać. Cytuje Rudnickiego, Prusa, Mickiewicza i Niemcewicza.

Na zakończenie powyższych uwag należy dodać, iż przekształcenia semantyczne wyrazów przedstawionych w niniejszym artykule, w związku z wyjściem z obiegu jakiejś treści, polegały na modyfikacji I i III elementu w definicji znaczenia, jaką się posługujemy za D. Buttler. Zanik przestarzałego znaczenia spowodował przede wszystkim zmianę odpowiedniości przedmiotowo-logicznej danego wyrazu (I element), który zaczął uobecniać w świadomości odbiorcy inne niż dotychczas fragmenty rzeczywistości, zjawiska itp., oraz zmianę wartości systemowej danego leksemu (III element). Wyrazy, które zmieniły swój walor emocjonalno-stylistyczny (II element), co osiągnęło za sobą ograniczenie zasięgu ich występowania, czyli zmianę ekstencji tekstowej i społecznej oraz zmianę barwy, wymagają osobnego opracowania.

Катажина Ститз

ИЗМЕНИЧИВОСТЬ ЗНАЧЕНИЙ СЛОВ НА ПРИМЕРЕ ЛЕКСИКИ „ПАНА ТАДЕУША”

Резюме

В статье обсуждаются, выбранные из упомянутой в заглавии поэме, слова, значение которых, являющееся ещё и наследием более ранних эпох, в результате лексико-семантических преобразований, характерных для второй половины XX века, лишились своей актуальности и в связи с этим вышли из употребления и были забыты. Исчезновение устаревших значений привело в движение много внутриязыковых процессов, так как после выхода из употребления какого-то содержания, должно было наступить изъятие подтверждающих его контекстов. Представленные в работе процессы — это специализация содержания данной лексемы, ограничение её сочетаемости с немногочисленными контекстами, а также распределение значений словообразовательных дублетов.

Собранные семантические архаизмы образуют так называемый словарь, которым учитель может пользоваться, чтобы помочь ученикам в восприятии текста XIX века.

Katarzyna Stütz

CHANGEABILITY OF WORD MEANING BASED ON VOCABULARY IN „PAN TADEUSZ”

Summary

In this article were discussed some selected words taken from the best known epic poem in Polish — the ones of which meanings still belonging to heritage of the earlier epochs due to lexical-semantic changes, characteristic of the second half of 20th century lost their current actuality and just stopped being used as if forgotten altogether. Vanishing of their old fashioned meanings triggered some interlanguage processes since after disappearing from everyday use their contents must have been eliminated too. The processes of this kind presented in this paper refer to special meaning of a given lexical item, limiting its linking skills to few contexts as well as meaning repartition of word-forming double items.

The semantic archaisms collected by the author form a kind of dictionary which can be used by a teacher to help his pupils comprehend 19th century text to the full.